

GESCHIEDENIS VAN
DE

VEEHANDEL EN
VEEMARKTEN

IN FRIESLAND

MINIE BARON
ARJEN J. DIJKSTRA
DIRK-JAN PILAT

NOORDBOEK

Inhoud

Voorwoord 11

0 Inleiding 12

Mensen en markten in de Friese veehandel 12

0.1 **Economie en beroep 13**
– De Friese veehandel als economische sector 13

– Een dynamische en diverse beroepsgroep 14

0.2 **Infrastructuur en logistiek 16**

– Handelsplaatsen 16
– Een dynamisch logistiek vraagstuk: het vervoer van levend vee 18

0.3 **Een Friese veehandelaarsfamilie 19**

0.4 **Historiografie en gebruikte bronnen 20**

Leeswijzer 23

1 Tweeduizend jaar veehandel en veehandelaren in Friesland 25

Een dynamische economische sector en een karakteristieke beroepsgroep.

Door: Minie Baron

1 **Waar vee is, is handel**

Vee wordt kostbaar en vroege handelsstromen (de periode tot ca. 1840) 26

1.1 **Het houden van dieren verandert hun waarde 27**

1.2 **Veehandel in de oudheid en de middeleeuwen 27**

– Handel met Romeinen 27
– Vroege middeleeuwen: nieuwe handelsstromen 28
– Hoge en late middeleeuwen: expansie 29
– Regulering 30

1.3 **Veehandel en marktwezen in de vroegmoderne tijd 31**

– Veehandel en marktwezen in de periode van ca. 1500 tot ca. 1650 31
– Deense ossen 32
– De lokale en (boven)regionale markt in de Nederlanden 33
– Economische teruggang en veeziekten, ca. 1650 tot ca. 1750 34
– Een nieuwe bloeiperiode 35

1.4 **Terugblik 36**

2 **Tot waarde brengen**

Veehandel wordt omvangrijker en complexer (ca. 1840-1914) 37

2.1 **Grotere rol in de veehouderijketen en meer handelsomvang 38**

– Functie en economische betekenis van de veehandel 38
– De groei van de veestapel van ca. 1850 tot de Eerste Wereldoorlog: een boost voor de veehandel 42
– Handel in nuchtere kalveren en varkens bloeit op 47

2.2 **Meer handel is meer financiële ongewisheid 49**

– Een situatieschets uit de negentiende eeuw 49
– Omzetten en winsten 50
– Het inkomen van de veehandelaar in de negentiende eeuw 51
– Faillissementen 54

2.3 **Dierziekten 54**

– Veeziektes remmen veehandel 54
– Mond- en klauwzeer 57
– Parelziekte (TB), miltvuur, varkenspest 60
– Schapenziekten 61

2.4 **Terugblik 61**

3	Een roerige periode Oorlogen en een economische depressie (1914-1945) 63	
3.1	De Eerste Wereldoorlog en de gevolgen voor de veehandel 64 – De Eerste Wereldoorlog 64 – Consentenregeling en de Friesche Coöperatieve Exportslachterij (FCE) 68 – Schommelingen in de veestapel 72	
3.2	Veehandelaren gaan samenwerken 73 – Veehandelaren organiseren zich 73 – Successen en tegenvallers 76	
3.3	De grillige jaren twintig 77 – Varkenshandel als nieuwe branche 77 – Grote winsten en stroeve handel 79	
3.4	De jaren dertig: een economisch dieptepunt 83 – Crisis in de jaren dertig 83 – Opnieuw noodzaak tot organisatie 86	
3.5	De Tweede Wereldoorlog: een humaan dieptepunt, strak toezicht en vindingrijke oplossingen 89 – Joodse veehandelaren in Friesland, ca. 1890-1940 89	
3.6	De veehandel in de Tweede Wereldoorlog 92	
3.7	Terugblik 96	
4	Meer vee, minder handelaren Landbouw en veehandel veranderen ingrijpend (1945-2001) 98	
4.1	Naoorlogs herstel 99 – Herstel met horten en stoten 99 – Veestapel en prijsontwikkeling 101 – Schapenstand en -handel na de oorlog 103 – De handel veert op 105	
4.2	Standzaken: toelating tot het beroep beperkt en handelssector krijgt een structurele plaats in de keten 106 – Nieuwe beroepsgenoten en spanningen met de FCE 106 – Meer standsproblemen 108 – Selectieve toelating tot het beroep 109	– Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO) 111
4.3	Standzaken: de kwaliteit van de beroepsuitoefening als speerpunt 112 – Verdere professionalisering en een slinkende beroepsgroep 112	
4.4	Omslag in de landbouw, ca. 1950-ca. 1980 119 – De veehouderij verandert 119 – Effecten op de veehandel 120 – Paardenhandel in beweging 124 – Varkens- en kalverenhandel: handelsstromen verschuiven 127	
4.5	Het laatste kwartaal van de twintigste eeuw: meer vee 130 – Heftige bewegingen 130 – De veestapel 130 – De veehandel speelt in op de nieuwe ontwikkelingen 131 – Omzet, verdiensten en bedrijfskosten 135	
4.6	Standontwikkelingen 138 – Minder handelaren 138 – De harde klap van 2001 141	
4.7	Terugblik 142	
5	De kneepjes van het vak Afstemmen op mensen en markten 144	
5.1	Leertijd en leergeld 145	
5.2	Belangrijke handelspartners: de veehouders 150 – Langs de boer 150 – Boeren binne boeren... 151	
5.3	GELOK! 153 – Handelsgebruiken 153 – Pecunia 156	
5.4	Het oog van de buitenwereld 159 – Zorg voor dieren en dierenwelzijn 159 – Presentatie en imago 161 – Over sterke verhalen, bijnamen en woonomstandigheden 163 – Maatschappelijk actief 165	
5.5	Terugblik 167	

2 Vee en logistiek 169

De handel kan niet zonder goede infrastructuur (1840-2021)

Door: Arjen J. Dijkstra

6 De kracht van frequentie

Expansie en professionalisering van de Friese veemarkten (1840-2001) 170

6.1 Friese weekmarkten 1871-1956 172

- Marktreglementen 173
- Verpachting van het marktgeld 174

6.2 Het beste vee gaat naar Leeuwarden 176

- Hoofdmarkt van Friesland: Leeuwarden 178
- Het Leeuwarder veemarktterrein voor 1874 179
- Een nieuwe veemarkt 179
- Slachterijen 180
- Inrichting 181
- De Lange Marktstraat: verlengstuk van de veemarkt 182
- De marktmeester en zijn medewerkers 184
- Een veemarktdag in 1957 187

6.3 Er zijn meer markten dan Leeuwarden alleen 189

- Sneek, een stabiele tweede 189
- Bolsward, voormarkt voor de grotere markten 191
- Dokkum, stad van schapen en biggen 192
- Harlingen, voorstad van Londen 192
- Wolvega, een opkomende varkensmarkt 194
- Andere varkensmarkten 195

6.4 De markt professionaliseert 196

- Veranderende faciliteiten 197
- 1963: een nieuwe veemarkt 199
- Internationalisering: van vier naar twee veemarkten 201
- De slag om de veemarkt 202
- Fusie en sluiting 203
- De veemarkt aan de vooravond van de eenentwintigste eeuw 206
- De feehannel giet altyd troch 207

6.5 Terugblik 208

7 De veehandel vindt zijn eigen weg

Vooruitstrevende handelaren vinden andere handelsvormen buiten de reguliere markt-kalender (1840-2001) 211

7.1 De jaarmarkt, een eeuwenoude traditie 214

- Opkomst van de seizoensgebonden weekmarkt 215
- Van seizoensmarkt naar weekmarkt 217
- Aanjagers 219
- Jaarmarkten na de Tweede Wereldoorlog 220

7.2 Veehandel buiten de markt om 225

- Boelgoed van vee: veilen van vee in de negentiende eeuw 225
- Het plaatsen van vee door de veehandelaar 226
- Paardenmonstering 228
- Fok- en gebruiksvee in de veestalling 230

7.3 Hervreiding wordt belangrijker dan prijsvorming 232

- Café Van der Meer – vooroorlogs verzamelcentrum 233
- Leveringsplaatsen: bedreiging voor de veehandel? 234
- Televeilen, is dat de toekomst? 236

7.4 Terugblik 237

8 Veevervoer houdt de veehandel in beweging

De verbeterde infrastructuur ondersteunt een omvangrijker en complexer wordende veehandel (1840-1940) 239

8.1 Friesland waterland 240

- Het Friese vaartenstelsel 240
- Verbindingen over zee 241
- Beurtvaart en veevervoer 241
- De stoomboot: vergroting van mogelijkheden 242
- Beurtvaart na 1880, de regels worden versoepeld 243
- Veepramen 243
- De Burdaarder veeboot 244

8.2 De woelige baren 245

- Harlingen, voorstad van Londen 245
- Lemmer geeft ruimte 246

- 8.3 Langs 's Heeren wegen** 247
- Vee langs de weg, een drukte van belang 248
 - Veedrijven kent hindernissen 248
 - Veedrijvers: de cowboys van Friesland 250
 - Veedrijvers voor het kantongerecht 251
 - Veedrijver, een uitstervend beroep 252
 - Kalver- en biggenwagens 253
- 8.4 De trein verbetert het veevervoer** 254
- De locomotief brengt verandering 254
 - De ijzeren weg is niet zonder gevaar 255
 - De trein stimuleert veehandel 256
 - Maatschappelijke issues rond het spoor 257
 - Tarieven 259
- 8.5 In het Dockumer Lokaaltje** 259
- Volle veewagons bij de NTM 259
 - De NFLS ontsluit Noord-Friesland 260
 - Tram- en lokaalspoor en de veehandel 262
- 8.6 Terugblik** 262
-
- 9 Grenzeloos veevervoer**
Na de Tweede Wereldoorlog specialiseert het veevervoer zich en vindt internationalisering plaats (1945-2021) 264
-
- 9.1 De auto als nieuw vervoermiddel** 265
- Wegverkeer botst met spoorvervoer 265
 - Snelle opkomst van de auto 266
- 9.2 De auto wordt gewoonged in het veevervoer** 266
- Eisen aan professioneel veevervoer per auto 266
 - Regulering via de wegenverkeerswetten 267
 - De veehandelaar rijdt mee 268
 - Tweede Wereldoorlog: vervoer valt terug naar oude tijden 269
- 9.3 Het veevervoer professionaliseert** 270
- Opkomst van gespecialiseerd veevervoer 270
 - Jaren vijftig: van regionaal naar nationaal 271
 - Einde aan de Skoattermerke? 272

- 9.4 Alles heeft zijn grens** 274
- De keten is zo sterk als de zwakste schakel 274
 - Internationaal veevervoer: hoge eisen aan veeverzorging 275
 - Na 1964: grenzen open voor veevervoer per auto 277
 - De veevervoerder krijgt klappen 278
- 9.5 Terugblik** 279

3 'Beter een klein handeltje dan een grote arbeid' 281
De geschiedenis van een Friese veehandelaarsfamilie
Door: Dirk-Jan Pilat

Introductie bij deel 3 282

10 De eerste generatie
Stamvader en oerpake Dirk Pilat (1871-1940), varkenshandelaar 283

10.1 Inleiding 284

10.2 Zandbulten en de voorvaderen van Dirk 286

- Jan Jans belandt op de heide in Zandbulten 286
- De noeste zwoegers 287
- Over de aanleg van het spoor, goedkope heidegrond en een overheid die eindelijk investeert 288

10.3 De varkenshandel 290

- Biggen uitzetten bij boeren en handelen op kleine schaal: ca. 1894-1899 290
- Voorspoedige beginjaren als varkenshandelaar: 1900-1914 291
- 'Ze moeten niet denken dat ik goud aan ze verdienen' 292
- Op 'e rûs bargaen keapje 293
- Mei hynders en bargeweinen nei de merke, vanaf 1920 294
- Over de slacht van vee 297

10.4 Tot slot 298

11 De tweede generatie

Pake Sijtze (1896-1979), boerenhandelaar in schapen en koeien 299

11.1 1918-1940: de schapenhandel 301

- De eerste fiets en Buitenpost als standplaats 301
- Over de klantenkring en drijftochten 302
- Over risico's nemen en het dubbel-bedrijf 303

11.2 Vijf jaar oorlog 306

11.3 De jaren 1945-1966, boerenhandelaar in koeien 308

11.4 Jacob (1904-1963), paardenhandelaar 311

- De paardenmarkt van Buitenpost als inspiratiebron 312
- Seizoenshandel, wisselhandel en andere handel 313
- Jacob en de Russische keddenhandel 314
- Over Jelle en Jacob 315

12 De derde generatie

Meint (1931-2018), schorser in jongvee 316

12.1 Meints vroege jaren als handelaar (tot 1961) 318

- Over dealûkers en nuchtere kalveren 318
- Daar waar vraag is, gaat de handel; de schapenhandel van oudste broer Dirk 318
- Meint en Petrus: West en Oost ontmoeten elkaar 319
- Kalveren uitzetten 321
- ‘Een misse slag’ 321

12.2 De activiteiten als schorser: ‘Schorser ben je of ben je niet’ (vanaf 1961) 322

- Graskalveren en pinken: ‘De beste handel die er was’ 322
- Over groot inkopen, arbitreren tussen markten en ‘kapstokken’ 323
- Over altijd maar doorkopen en ‘achtervangers’ 324
- Siebren van der Zwaag en omme Dorus (1928-1999) 324

12.3 Enkele veehandelskneepjes van Meint 325

- Over tusken-beide-boerkes en knappe listjes 325

- Kealle- en pinkewaskje 325
- It sneinske pakje, ferskil diele en gelok! 326

12.4 Veehandelsanekdotes van Theo (1944-2021), schorser in pony's 327

- Over een ingewikkelde transactie en een flinke zeperd 328
- De handel in Friese paarden en de handel met rijke Groningse boeren 329

12.5 Terugblik 330

Bijlage: een veehandelaarsfamilie van Pilatten en Piloten 332

Verantwoording deel 3 333

Dankwoord 335

Literatuurlijst 337

Archivalia 344

Noten 346

Register op namen 362

Register op aardrijkskundige namen 366

Verantwoording illustraties 370

Verantwoording tabellen 375

Over de auteurs 376

Voorwoord

Rond 1800 verliet een man, luisterend naar de voornamen Jan Heinrich, zijn geboortestreek Westfalen. Hij vestigde zich in het noordoosten van Friesland. De arme boerenzoon kon destijds niet bevroeden dat hij een omvangrijke familie van veehandelaars zou voortbrengen: de familie Pilat. Met het groeien van Jan Heinrichs zonen en dochters nam ook hun handelsgeest toe. Het nageslacht van Jan Heinrich nam volop deel aan de (inter)nationale ontwikkelingen op de veemarkt. Op beeldende wijze wordt het verhaal van de familie Pilat in deel 3 van dit boek beschreven. Het is een schildering van ‘gewone’ mensen die, in het verhaal, niet meer gewoon maar juist bijzonder blijken te zijn.

Dát verhaal wordt voorafgegaan door de grotere geschiedenis. Het roemrijke verleden van de Friese veehandel en veemarkten komt aan bod in een chronologisch en een thematisch deel. De veehandel was niet alleen belangrijk voor de vele families die er hun brood in verdienden. Het was ook een wereld die wezenlijk bijdroeg aan de regionale welvaart. Deze wereld wordt in dit boek beschreven en wordt na het lezen van dit boek beter begrepen.

De inhoud is uniek omdat er tot heden geen grondige studie over dit onderwerp in het Nederlands is verschenen. Maar het is ook een summum van krachtenbundeling. Aan het begin stond de Stichting Skiednis Fryske Feehannel en Feemerken, die bezield wordt door de nazaten van Jan Heinrich. In het eindstadium leverde Mathijs Eskes een redactionele bijdrage. Evenwel zijn Minie Baron, Arjen Dijkstra en Dirk-Jan Pilat verantwoordelijk voor respectievelijk de delen 1, 2 en 3. Toen hun onderzoek in 2018 begon, mocht ik namens de Fryske Akademy een rol spelen als adviseur en verbinder. Het was voor mij een eer en genoeg om, ook nadat ik mijn historisch-wetenschappelijke naambordje naar de Rijksuniversiteit Groningen verwisselde, een bescheiden bijdrage aan dit standaardwerk te mogen leveren. De lof gaat echter naar de auteurs en de stichting. Met hun harde werken hebben zij u, maar ook de geschiedschrijving van Friesland en Nederland, een uitnemende dienst bewezen. Ik wens u veel lees- en kijkplezier!

Prof. dr. Marijn Molema

Vee en logistiek

De handel kan niet zonder
goede infrastructuur
(1840-2021)

Arjen J. Dijkstra

Expansie en professionalisering van de Friese veemarkten (1840-2001)

In de Friese dorpen en steden vormen markten een wekelijks terugkerend ritueel. De handel in vee staat voorop, maar goederen vinden er ook grif aftrek. De belangrijkste veemarkten bevinden zich in Leeuwarden en Sneek. Dankzij hun gunstige ligging bestrijken zij een groot gebied. Kleinere plaatsen hebben ook eigen weekmarkten, al is het achterland beperkt. Iets verder weg biedt de Groningse dinsdagmarkt een alternatief. Vandaag de dag is van dit grote aantal handelsplaatsen alleen de veemarkt van Leeuwarden nog in bedrijf, al is de schaal van de huidige handel met geen stukken te vergelijken met die van anderhalve eeuw geleden.⁴⁶⁴

Aankondiging van de varkensmarkt in Heerenveen, vlak na de Tweede Wereldoorlog. De varkensmarkt vindt plaats vanaf eind jaren twintig tot in de jaren vijftig.

Dit hoofdstuk behandelt de veemarkt als logistiek systeem. Het marktgeld komt aan bod, evenals de inrichting van de terreinen en omliggende faciliteiten, en de onderlinge concurrentie. De meeste aandacht zal in dit hoofdstuk uitgaan naar Leeuwarden en Sneek. Beide plaatsen voeren niet alleen de boventoon als goederenmarkt, maar weten ook als veemarkt het langste stand te houden. Andere belangrijke plaatsen zijn Bolsward, Dokkum en Heerenveen, vanwege hun centrale, regionale functie. Daar komen in de negentiende eeuw de

haven van Harlingen en later de varkensmarkten van Drachten en Wolvega bij.

Na de Tweede Wereldoorlog verliezen Bolsward en Dokkum hun veemarkt. Wolvega wint de concurrentieslag van Heerenveen en Drachten, schittert kort als de belangrijkste varkensmarkt van het Noorden, maar gaat daarna toch ten onder. Sneek ontwikkelt zich tot een belangrijke kalveren- en schapenmarkt en fuseert uiteindelijk met Leeuwarden. De laatstgenoemde speelt nog altijd een belangrijke rol als veehandelsplaats.

171

Het Schaaapmarktplein in Sneek op dinsdag, Het is een (vee)marktdag. Midden: V&D, rechts de Eierbrug. In het water van de Leeuwenburg ligt een houten praam. Op de marktdag wordt meer verhandeld dan alleen vee.

In 1924 wordt de marktverordening voor de markt- en weegelden in Leeuwarden aangepast.

6.1 Friese weekmarkten 1871-1956

In het kort schetsen we de ontwikkeling van de Friese veemarkten vanaf het laatste kwart van de negentiende tot halverwege de twintigste eeuw. Leeuwarden is met afstand de belangrijkste Friese handelsplaats, goed voor bijna tweederde van het verhandelde vee. Sneek volgt met twintig procent van de handel, Bolsward met tien procent. Wat overschiet is voor de rest.⁴⁶⁵ De oude handelscentra Joure en IJlst zijn eind achttiende eeuw al op hun retour, dieren maken er plaats voor boter en kaas. De onderlinge krachtsverhoudingen liggen niet vast, maar veranderen met de tijd. Sneek maakt eind negentiende eeuw een stevige groei door ten koste van Bolsward. De Heerenveense handel, met twee procent van het totaal toch al niet erg omvangrijk, neemt juist af.⁴⁶⁶

Aan het begin van de negentiende eeuw kent Friesland zeventien weekmarkten. Dat aantal neemt

toe en bereikt rond 1882 z'n top, met een totaal van tweënderdertig. Dan worden de gevolgen van de landbouwcrisis duidelijk. De opkomende industrialisering maakt goedkope importen uit Noord-Amerika mogelijk. Landbouwmechanisatie stimuleert grootschalige landbouw. Dit brengt tal van kleine Europese boeren in de problemen. Het aantal Friese markten neemt af tot een vijftiental begin twintigste eeuw. Hoewel de handel herleeft, zal uiteindelijk het aantal handelsplaatsen blijven krimpen.

Rond de voorlaatste eeuwwisseling stellen plaatsen als Donkerbroek (1897), Oosterwolde (1900) en Hemrik (1907) nieuwe markten in.⁴⁶⁷ Toch zijn maar weinig nieuwe markten zo succesvol als Wolvega en Drachten. Eerstgenoemde komt tot bloei met dank aan ontginningen in het eigen ommeland. De keuterboeren die zich vestigen op de gewonnen gronden leggen zich toe op de varkensfokkerij. Hetzelfde gebeurt in Smallingerland en Opsterland, waar Drachten van profiteert. Dankzij de nieuwe varkenshouders verviervoudigt de Friese varkensstapel tussen 1880 en 1910. Dit betekent dat de handel flink toeneemt. In 1911 opent Drachten een weekmarkt.⁴⁶⁸ Na de Beurskrach van 1929 komt de wereldeconomie in zwaar weer terecht. De crisis wordt ook gevoeld in het circuit van de Friese veehandelaren. De vraag naar vlees en spek stort in. De crisis houdt lang aan en daar komt de Tweede Wereldoorlog bovenop. De aanvoer op de weekmarkten is in deze jaren niet florissant. De magere jaren doen talloze markten de das om. Alleen Leeuwarden, Sneek, Wolvega en Drachten weten zich in de jaren vijftig van de twintigste eeuw te handhaven.

Jaaraanvoer op weekmarkten in Friesland (aantal x 1.000)

	1871	1896	1913	1939	1956
Leeuwarden	114	173	266	221	219
Sneek	36	69	97	112	101
Bolsward	15	5	4	1	0
Heerenveen	3	3	-	10	0
Wolvega	-	> 6	77	39	56
Drachten	-	-	16	17	12
Overige markten	3	-	-	-	-

Bron: Aanvoercijfers veemarkten.⁴⁶⁹

Markreglementen

Het marktreglement vormt een belangrijke basis voor de organisatie van de veemarkt en is vaak een onderdeel van of een aanvulling op de plaatselijke politieverordening. Hoe groter de markt, des te uitgebreider het reglement, ook al worden dezelfde aspecten van het marktwezen geregeld. De marktverordeningen lijken in verschillende plaatsen erg op elkaar.

In de eerste plaats legt de marktverordening vast waar en wanneer de markt plaatsvindt. Daarbuiten is het ten strengste verboden om vee samen te brengen en te verhandelen. Voorts moet het marktgeld zijn voldaan voordat de handel van start kan gaan. Voor een efficiënt verloop van de markt zijn er altijd bepalingen over de wijze waarop het vee de markt opkomt en hoe het de markt weer moet verlaten. Het reglement legt ook de begin- en eindtijd vast. In Leeuwarden ruimen de voorschriften een belangrijke plaats in voor de marktbel, een grote bel bij de toegangspoort. Deze wordt een half uur voor het begin en einde van de markt geluid. Bij sluiting luidt hij een laatste maal. Als het vee dan nog niet van de markt is, volgt een boete.

Een andere zaak die wordt geregeld is het veterinair toezicht. Ziek vee mag de veemarkt niet op. In sommige gevallen is vastgelegd wat er met dat vee moet gebeuren. In kleinere plaatsen moeten de zieke dieren worden afgezonderd in een schuur bij de markt. Op de veemarkt in Leeuwarden zijn de voorzieningen professioneler.

Lidia Bom en Zwarte Martha

‘Dit is it moaiste wat in frou het. Ik hew busten as bommen’, aldus de vermeende woorden van Lidia Bom. Lidia, een potige vrouw van zeker tweehonderd pond, heeft gitzwart haar, een blozend gelaat en een volle boezem. Ze werkt als melkster en veedrijfster op de Leeuwarder veemarkt. Op de stierenafdeling boezemt ze iedereen ontzag in.⁴⁷¹ Lidia wordt nogal eens verward met Zwarte Martha. Martha is omgeven met raadsels. Haar blinde, oude vader zou ook veedrijver zijn en ze heeft een broer die ‘de Lord’ wordt genoemd. Zwarte (ook wel Dikke) Martha heet volgens de burgerlijke stand Martina Dijkstra. Dat ze met Lidia Bom wordt verward, is niet vreemd. Ze zijn moeder en dochter. Hun levens lijken ook veel op elkaar.

Lidia Boonstra groeit op in het armhuis. In 1890 trouwt ze met de zes jaar jongere Auke Sjoerd Dijkstra. Lidia heeft dan al kinderen. Veedrijver Auke Sjoerd is zoon van een veekoopman. Lidia krijgt met Auke Sjoerd vier kinderen, al lijken die niet van hem te zijn, want hij woont al gauw niet meer met haar samen. Lidia wordt in geboorteakten de ‘verlaten vrouw van Auke Sjoerd Dijkstra, vroeger koedrijver te Suameer’ genoemd. Na de echtscheiding in 1898 wordt nog een zoontje geboren, Fedde, die als zuigeling komt te overlijden. Lidia blijft de rest van haar leven ongehuwd en sterft in 1918. Lidia staat als in het bevolkingsregister als veedrijfster te boek. Ook de dochters Aaltje en Martha en zoon Folkert drijven vee. Arbeider en veedrijver Martinus Steenstra woont als kostganger bij hen in huis. Na Lidia’s overlijden wordt hij hoofd van het gezin. We gaan er maar van uit dat hij de oude, blinde vader is.

Martha blijft ongehuwd, maar krijgt wel twee kinderen: Lidia en Folkert. Dochtertje Lidia overlijdt als zuigeling. Zoon Folkert wordt later voeger. Martha woont later als ‘huishoudster en veedrijfster’ bij metselaar Lambertus Johannes Mebius. Dat zal ‘de Lord’ zijn geweest. Martha overlijdt in 1957.

De veemarkt in Leeuwarden. De vrouw aan de linkerkant voor het hek zou Lidia Bom kunnen zijn. Ze voldoet in ieder geval aan de beschrijving: donker en stevig.

Het marktreglement bepaalt ook de hoogte van bepaalde kosten, zoals het marktgeld, de kosten van het gebruik van de weeginrichting, indien aanwezig, of de boetes die gelden wanneer verordeningen overtreden worden. Tot slot kent Leeuwarden voor de taakomschrijving van de marktmeester een eigen verordening.⁴⁷⁰

Verpachting van het marktgeld

In tal van Friese plaatsen is het gebruikelijk om het recht om het marktgeld te innen te verpachten. Iedereen kan hierop inschrijven. In Leeuwarden gebeurt dit jaarlijks voor de markten voor goederen, vlees, vis, en vee. Het pachtcontract met het gemeentebestuur wordt bij de notaris vastgelegd. Douwe Siebes Roorda en Hermanus Kuilenberg zijn bekende namen in de gemeente Leeuwarden. Ze pachten niet alleen samen de marktgeden van de veemarkt, maar ook die van de goederen- en de vismarkt. De prijzen wisselen nog wel eens. Waar Douwe Siebes Roorda en Hermanus Kuilenberg in 1846 *f* 856 betalen, ligt dit bedrag zeven jaar later aanzienlijk hoger, namelijk op *f* 1.662.⁴⁷² Hoewel de beide pachters worden overtroefd door een zekere D.J. van der Meer, weten ze uiteindelijk het pachtcontract toch in de wacht te slepen. Kennelijk heeft Van der Meer koudwatervrees gekregen en zich bedacht.⁴⁷³

Onderstaande tabel rekt voor wat beide heren verdienen aan het innen van de marktgeden. Uitgangspunt zijn de pachtprijs en marktgeden zoals vermeld in de verpachtingsakte voor 1853. De berekening gaat uit van de kosten en opbreng-

sten van 52 veemarkten en een paardenmarkt in een jaar. Bij laatstgenoemde wordt geen marktgeld geheven, al zijn er wel kosten. Verder rekenen we op twintig man personeel die elk een dagloon ontvangen, rond die tijd zo'n 62 cent.⁴⁷⁴ Met andere kosten, zoals onderhoud van materiaal, wordt geen rekening gehouden. De marktmeester geeft een nauwkeurig overzicht van de aangevoerde dieren, zodat we ook de inkomsten uit het marktgeld kunnen berekenen. Bovenstaande leidt tot de volgende berekening:

	Aantal	Marktgeld	Opbrengst
Runderen	26.290	0,05	1.314,50
Kalveren	5.190	0,04	207,60
Schape en lammeren	11.150	0,015	167,25
Varkens en biggen	8.670	0,04	346,80
Paarden	600	0,075	45,00
Totaal (A)	51.900		f 2.081,15

Kosten	Aantal	Bedrag	Totaal
Personeelskosten (10 personen)	53	6,20	328,60
Pachtgeld	1	1.662,00	1.662,00
Totaal (B)			f 1.990,60

Netto-opbrengst (A-B)	f 90,55		
-----------------------	----------------	--	--

VEEMARKTTARIEVEN

Met ingang van 1 januari 1962 gelden voor het aanvoeren van vee de volgende tarieven:

voor een:

PAARD e.d.	11,00
RUND, van 9 maanden of ouder	11,00
RUND, jonger dan 9 maanden	10,75
NUCHTER KALF	10,40
SCHAAP	10,40
BOK of GEIT	10,30
VARKEN, van 25 kg. of meer	10,50
VARKEN, beneden 25 kg.	10,25
LAM (van 1 jan. t.m. 31 juli)	10,25

Marktgeld is van alle tijden. In 1962 worden in Leeuwarden de tarieven opnieuw vastgesteld. Dat gebeurt opnieuw bij de opening van de nieuwe markt in 1963.

Het vooruitzicht op de baat gaat gepaard met een zeker risico, dat volledig bij de pachters ligt. Elk halfjaar (voor 1 juni en voor 1 december) moet de pachtsom worden voldaan. De beide heren kunnen geen aanspraken maken in geval van schade. Verlaging van de pachtsom is niet mogelijk volgens het contract. Kuilenberg en Roorda kunnen dit risico wel dragen. Beiden zijn taper en strijkgeldschrijver en handelen in onroerend goed.⁴⁷⁵

Het gaat ook wel eens helemaal mis. Gerhard Heinrich Hillebrand gaat in 1867 bijna het schip in door een tegenvallende marktaanvoer. Door het uitbreken van de runderpest in 1866 vinden vijftien weken lang geen veemarkten plaats. De inkomsten uit het marktgeld liggen rond de *f* 1.200, terwijl de pachtsom *f* 1.589 bedraagt. Dit kan Hillebrand niet opbrengen. De gemeenteraad besluit hem het resterende bedrag kwijt te schelden.⁴⁷⁶

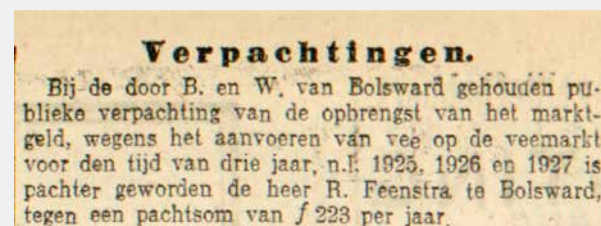
Vanaf 1855 worden de tarieven in Leeuwarden bijna gehalveerd. Voor een ter markt gebracht rund hoeft nog maar drie cent te worden betaald. Leeuwarden heeft daardoor sterk concurrerende tarieven. In de meeste Friese plaatsen wordt voor een rund een dubbeltje afgedragen, in Amsterdam en Rotterdam zelfs een veelvoud van dit bedrag. Na de verhuizing naar de nieuwe veemarkt wordt het marktgeld voor runderen vervijfvoudigd. Dit hindert de aanvoer niet, Leeuwarden heeft een sterke positie.⁴⁷⁷

In Leeuwarden verandert het pachtsysteem in 1900, al blijft formeel de mogelijkheid tot verpachten tot 1905 bestaan. De verantwoordelijkheid voor het innen van het marktgeld komt bij de marktmeester te liggen, de gaarders staan hem bij.⁴⁷⁸

In de achttiende eeuw is het in veel plaatsen gebruikelijk dat de kerk de jaarmarkten organiseert en de bijkomende marktgelden int, of dat ze dit recht verpacht. In Witmarsum bijvoorbeeld betaalt de kerk in 1878 nog voor het plaatsen van palen en het reinigen van de straten op de jaarmarkt. Daar staan de ontvangsten van de marktgelden tegenover.⁴⁷⁹

Bij het verpachten van het recht om marktgeld te innen is sprake van concurrentie. Iedereen mag zich inschrijven. Soms is er geen enkele gegadigde te vinden, zoals in Stiens in 1918.⁴⁸⁰

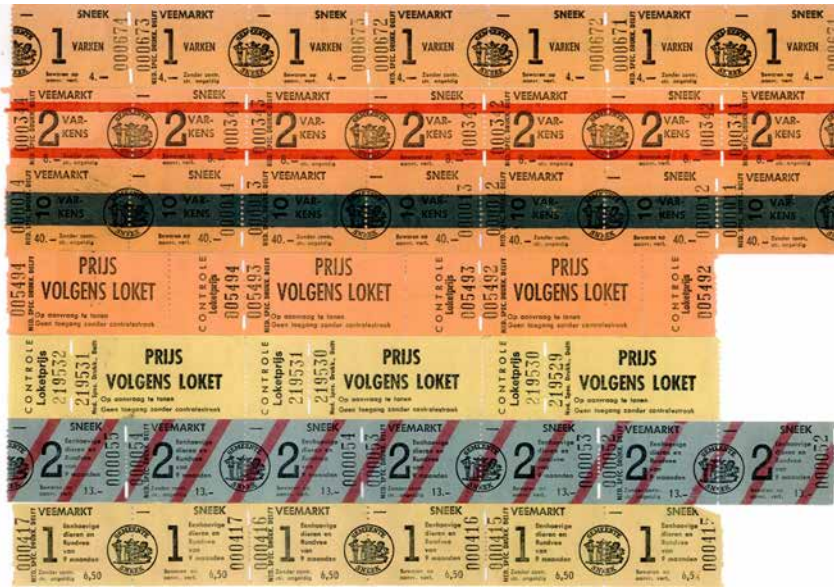
In 1893 betaalt timmerman Fokke Rinkes Feenstra *f* 299 om de Bolswarder marktgelden te mogen innen.⁴⁸¹ De prijzen schommelen, tegen het einde van de eeuw kost het Feenstra nog maar *f* 190, om rond 1900 weer op *f* 231 uit te komen. Dat de Bolswarder markt achteruit gaat, blijkt uit het feit dat ene Jaring Bangma in 1938 voor de som van *f* 76 het marktgeld mag innen.

Bekendmaking van de publieke verpachting voor de veemarkt te Bolsward. Leeuwarder Courant, 12 januari 1925.

Het innen van het waag- en marktgeld is een zakelijke activiteit, maar er is op veemarkten ook ruimte voor liefdadigheid. Zo mogen de weesvoogden van Bolsward al sinds mensenheugenis op de jaarlijkse Sint Olofsmarkt een inzamelingsactie houden.⁴⁸² Jaarmarkten trekken veel

Naast vaste staanplaatsen en hoeken kan vee ook los worden aangevoerd op de veemarkt. Daarvoor moeten dan toegangkaartjes worden gekocht. Op de afbeelding zijn deze kaartjes te zien voor de verschillende diersoorten. De kaartjes zijn roze voor de varkens, De onderste regels zijn voor de schapen, geiten en kalveren. De toegangkaartjes worden gebruikt tot de sluiting van de veemarkt in 1992.

volk dat de beurs los in de hand heeft en vormen zo een mooie gelegenheid voor de armvoogdij om inkomsten te verwerven. In 1780 belandt Hartman Annes uit het aan de Waddenkust gelegen dorp Blija in een gerechtelijk geschil. Hartman heeft de jaarmarkt bezocht en weigert een stuiver marktgeld te betalen, want hij heeft zijn paard niet kunnen verkopen. De armvoogdij, de organisatie ten behoeve van de armen, maakt de zaak aanhangig bij het Hof van Friesland:

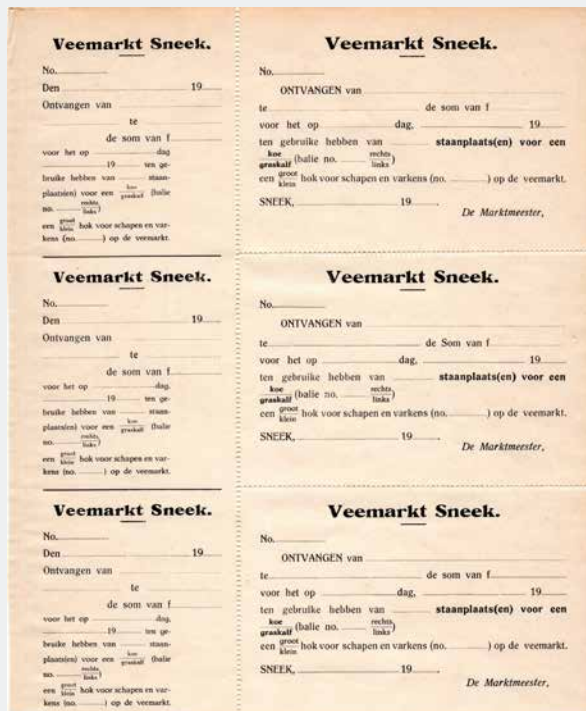
‘(...) [toen] de Appellant [Harman Annes] te Rinsumageest op de merkdag kwam, en verwagteden niet anders als dat de Appellant gereedelijk hun (...) de gepermitteerde Stuiver van ijder paard betalen soude, toch, daar anderen sulks sonder eenige captie [bezwaar] betaalden, soo versettede deese Appellant er zich sterk teegen, op een boerse trant uitleggende dat het vorderen van een Stuiver alleen zag [betrekking had] op verkogt wordende paarden, soo dat de Armvoogden genoodzaakt wierden (...) de Appellant te laten citeren [te verzoeken] om betaling van één Stuiver van ijder paard waar meede hij aan de plaats gekoomen was, en alzoo de Appellant hier over wilde pleiten [redetwisten], soo hebben de Armvoogden zich in proces moeten inlaaten.’⁴⁸³

In Rinsumageest is het al jaren een gebruik dat er voor ieder paard een stuiver wordt afgedragen aan de armvoogdij van Rinsumageest. Hartman Annes ziet dit kennelijk als liefdadigheid en wenst daar niet aan mee te doen.

6.2 Het beste vee gaat naar Leeuwarden

De Friese hoofdstad is voldoende representatief voor een beschrijving van het logistieke systeem van de veemarkten. Belangrijke jaren voor Leeuwarden zijn 1874 en 1963, omdat er vernieuwingen plaatsvonden die gepaard gaan met verhuizingen. Deze paragraaf beschrijft aan de hand van Leeuwarden de ontwikkeling van de veemarkt als logistiek systeem.

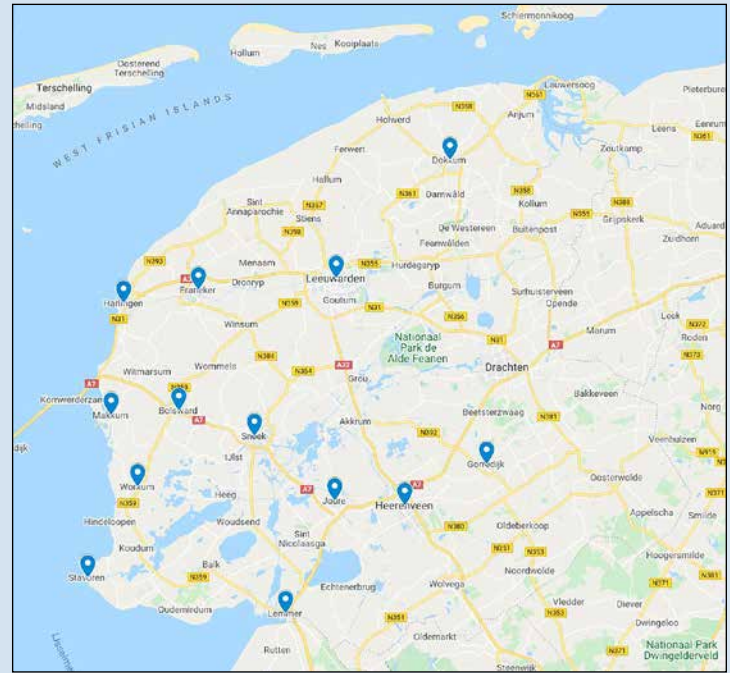
Bladzijde uit het kwitantieboekje van de marktmeester in Sneek in de twintigste eeuw. Voor koeien wordt een balie verhuurd, waarbij de veehandelaar kan kiezen voor een aantal staanplaatsen, de schapen en de varkens staan in hokken.

Markten in Friesland

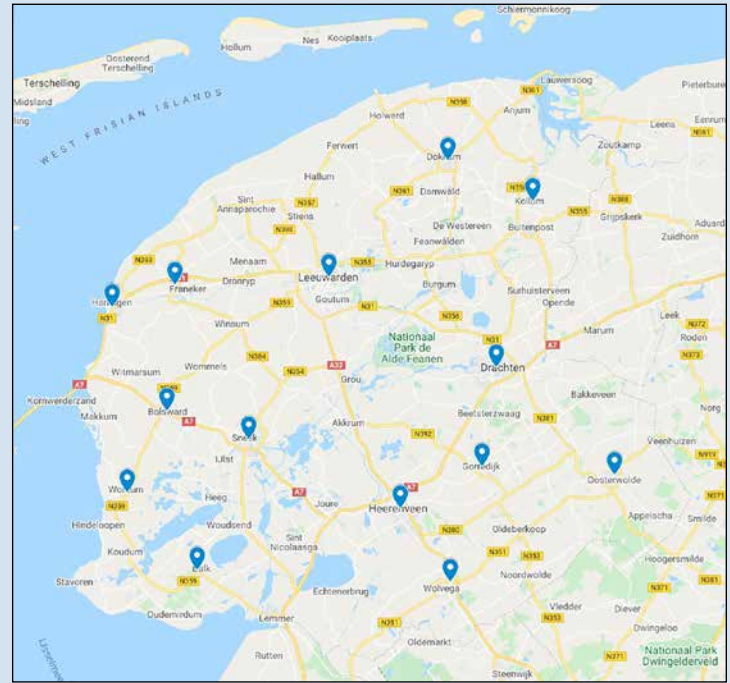
Jaar- en veemarkten 1836

Weekmarkten 1836

Weekmarkten 1882

Weekmarkten 1920

Markten in Friesland in verschillende jaren. Het aantal weekmarkten expandeert eind negentiende eeuw, maar neemt weer af rond 1920. Niet op alle weekmarkten wordt (veel) vee verhandeld, vooral in de Greidhoeke ligt het zwaartepunt op de handel in boter.

Het poortgebouw van de veemarkt is meer dan een toegangspoort voor vee. Op deze prent van Johannes Elsinga uit 1923 is te zien dat in het gebouw een politiepost is gevestigd, evenals een telegraafkantoor.

Hoofdmart van Friesland: Leeuwarden

De Leeuwarder weekmarkt voor vee bestaat zeker al sinds het begin van de zestiende eeuw en is al spoedig de grootste van Friesland. De veemarkt vindt plaats op het Ruiterskwartier, aanvankelijk op zaterdag, maar begin negentiende eeuw wordt dit gewijzigd in vrijdag. Zo kunnen joodse handelaren deelnemen zonder de sabbat te ontheiligen. In het begin van de negentiende eeuw wordt de markt enkele malen (1836, 1838, 1857) uitgebreid richting het Zaailand om de toenemende omvang van de handel een plek te bieden. Rond 1850 komen er bijna vijftigduizend dieren per jaar op de markt, een kwart eeuw later is dat aantal verdubbeld. Daardoor biedt het Zaailand uiteindelijk te weinig plaats.⁴⁸⁴ De gemeenteraad besluit in 1874 om de veemarkt te verplaatsen naar het stationsgebied. De rek is echter nog niet uit de groei. Nog eens vijfentwintig jaar later is de aanvoer op de nieuwe markt opnieuw verdubbeld. In het topjaar 1927 staan 302.337 dieren aan de lijn. Na de oorlog, in 1963, wordt de markt nog eens verplaatst. In het jaar daarvoor komen 234.218 stuks vee naar Leeuwarden.⁴⁸⁵

De Leeuwarder weekmarkt is qua dierenpopulatie een brede markt. Er wordt gehandeld in runderen, paarden, schapen, geiten en varkens, in pluimvee en konijnen. Het hoofdpodium is echter gereserveerd voor de koeien, al vormen deze tot eind negentiende eeuw niet de meerderheid. Getalsmatig moeten ze

nog enige tijd de schapen voor zich dulden. Rond 1895 vindt een omslagpunt plaats, waarna de aanvoer van runderen blijvend het omvangrijkst is. Tegen die tijd laat Leeuwarden de andere Friese veemarkten ver achter zich.

Sneek is op gepaste afstand over de hele linie een goede tweede, met ongeveer een derde tot de helft van de omvang van de handel van Leeuwarden in de halve eeuw na 1871.⁴⁸⁶ In de jaren twintig komt daar enige verandering in. Terwijl in de Friese hoofdstad de runderaanvoer gestaag blijft groeien, daalt de aanvoer van schapen. In Sneek neemt de aanvoer van varkens en schapen juist explosief toe. Een andere ontwikkeling is dat Wolvega koploper Leeuwarden in 1929 passeert als grootste varkensmarkt. Deze ontwikkelingen geven blijk van een verdere specialisatie van veemarkten.

Hoewel de jaren dertig crisisjaren zijn, heeft de markt in Leeuwarden een rustig beloop. De aanvoer van runderen, kleine herkauwers en paarden blijft ongeveer op hetzelfde peil als voorheen. Alleen de handel in varkens heeft te lijden van de crisis en de oorlog. In 1942 valt de aanvoer fors terug, een achteruitgang die nooit meer echt herstelt. Daarentegen wint de geit aan belangstelling. Tussen 1942 en 1947 komen jaarlijks gemiddeld zo'n 7.500 stuks op de markt, ruim zevenmaal zo veel als tijdens de jaren dertig.⁴⁸⁷ Aan deze ervaring komt na de oorlog een einde.